

Roman Szkup

WALORY TURYSTYCZNE OBIEKTÓW KULTURY
MATERIALNEJ ŻYDÓW NA OBSZARZE POLSKI ŚRODKOWEJ¹
LES VALEURS TOURISTIQUES DES OBJETS DE CULTURE
MATÉRIELLE DES JUIFS SUR LES TERRAINS
DE LA POLOGNE CENTRALE
THE TOURIST VALUE OF THE JEWISH MATERIAL CULTURE
OBJECTS IN THE AREA OF CENTRAL POLAND

Artykuł jest próbą przedstawienia rozmieszczenia oraz stanu ilościowego żydowskich obiektów kulturowych zachowanych do czasów obecnych na obszarze Polski Środkowej. Zawiera ponadto ocenę jakościową ww. obiektów z punktu widzenia ich przydatności w turystyce jako miejsc o specyficznych walorach krajoznawczych.

1. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Celem pracy jest inwentaryzacja obiektów kultury materialnej Żydów i ich rozmieszczenia na obszarze Polski Środkowej. Inwentaryzacja ta stała się podstawą waloryzacji obiektów kultury materialnej Żydów w celu:

- 1) określenia stopnia ich atrakcyjności i przydatności dla celów turystycznych,
- 2) określenia stopnia atrakcyjności turystycznej miejscowości, w których obiekty te występują.

---

¹ Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej pt. *Pozostałości kultury materialnej i martyrologii Żydów na obszarze Polski Środkowej oraz ich wykorzystanie jako walorów turystycznych* przygotowanej przez autora na seminarium z geografii turystyki w Katedrze Geografii Miast i Turystyki Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. dr hab. Stanisława Liszewskiego.

Zakres pracy traktować należy w dwóch wymiarach: czasowym i przestrzennym. Zakres przestrzenny wyznaczają granice administracyjne województwa łódzkiego według stanu z dnia 31 XII 1974 r. Tak zdefiniowany obszar badań obejmuje powierzchnię 17 312 km², co stanowi 5,5 % powierzchni całej Polski. Zakres czasowy pracy określa data 15 IX 1992 r.

Podmiotem pracy są ujęte w zakresie czasowym i przestrzennym obiekty kultury materialnej Żydów. Mając na celu systematykę prezentacji inwentaryzacyjnej obiektów objętych badaniami został wprowadzony następujący podział zachowanej substancji kulturowej Żydów:

I. Obiekty kultowe (zwane synonimowo obiektami religijnymi):

1. Synagogi (zwane również bóżnicami):

– Bet Knesety, czyli wszystkie charakterystyczne architektonicznie i zwyczajowo właściwe obiekty modlitewne, przeznaczone wyłącznie odmawianiu modlitw i odprawianiu judaistycznych obrzędów religijnych;

– Bet Midrasze, czyli charakterystyczne architektonicznie i zwyczajowo obiekty modlitewne pełniące również funkcje bibliotek i miejsc studiowania *Talmudu* i *Tory*.

Ze względu na znikomą wartość architektoniczną i przydatność dla celów turystycznych pominięte tu zostały były domy modlitwy lokalizowane w domach mieszkalnych.

2. Mykwy – dawne budowle żydowskich łaźni przeznaczone do nakazanych kanonami religijnymi kąpiei rytualnych.

II. Nekropolie (zwane potocznie cmentarzami) – miejsca wiecznego spoczynku szczątków doczesnych ludności wyznania mojżeszowego, nazywane przez ludność polską kirkutami, kierkutami, kirhołami, kirhofami lub kircholmami, których hebrajskimi synonimami są zwroty: Bet Olam (dom wieczności) i Bet Chaim (dom życia). Głównie dla celów praktycznych oraz w celu ukazania stanu faktycznego zachowania nekropolii żydowskich został wprowadzony przez autora podział cmentarzy na trzy następujące kategorie:

A. Cmentarze z zachowanymi nagrobkami, tzn. takie, na których zachowały się nagrobki, bądź ich fragmenty, niezależnie od ich ilości; za dolną granicę przynależności do kategorii przyjęte zostało występowanie na cmentarzu minimum jednego nagrobka bądź jego zachowanego fragmentu.

B. Cmentarze bez nagrobków, tzn. takie, na których nie zachowały się nagrobki bądź ich fragmenty, a teren cmentarza nie został zajęty pod inne użytkowanie (np. pod zabudowę, pola uprawne, skwery itp.).

C. Cmentarze nieistniejące, których tereny po całkowitym zniszczeniu zostały w całości wykorzystane dla innych celów (np. pod zabudowę, skwery, zalesienie itp.). Kategoria ta została wyodrębniona ze względu na fakt, że dla wyznawcy judaizmu każdy cmentarz, choćby zniszczony w najbardziej bezzwzględny sposób, pozostanie miejscem świętym i nekropolią na zawsze.

Proces zbierania przedstawionego w pracy materiału składał się z dwóch etapów: poszukiwań biblioteczno-archiwalnych oraz badań terenowych. Pierwszy etap obejmował próby znalezienia wskazówek dotyczących lokalizacji obiektów na podstawie materiałów archiwalnych, opracowań współczesnych oraz informacji ustnych. Drugi etap stanowiła weryfikacja uzyskanych informacji w terenie, poszukiwanie obiektów nigdzie nieewidencjonowanych oraz terenowy opis obiektów na kartach inwentaryzacyjnych własnej konstrukcji.

2. CHARAKTERYSTYKA SUBSTANCJI KULTUROWEJ ŻYDÓW NA OBSZARZE POLSKI ŚRODKOWEJ

Przed wybuchem II wojny światowej w każdej z 64 większych miejscowości badanego obszaru, w których mieszkali Żydzi, znajdowały się żydowskie obiekty kultu religijnego. Samodzielne gminy żydowskie istniały w 59 miejscowościach, 5 miejscowości posiadało status przykahalku (filii gminy żydowskiej). Każda z przedwojennych gmin żydowskich posiadała przynajmniej jedną synagogę oraz w zależności od okresu powstania gminy – jeden lub więcej cmentarzy. W przykahalkach, które cmentarzy nie posiadały istniały bóżnice. Rozmieszczenie oraz wielkość skupisk żydowskich w Polsce Środkowej przedstawia rys. 1.

Wraz z eksterminacją ludności żydowskiej, hitlerowski okupant systematycznie niszczył wszelkie obiekty kultury materialnej Żydów. Budynki, budowle kultowe i mieszkalne były palone i wyburzane; cmentarze – dewastowane. Zdecydowana większość żydowskich obiektów kultowych spłonęła lub zostało zrabowane całe ich wyposażenie – wystrój wnętrz, przedmioty liturgiczne, święte księgi itp. Nagrobki z cmentarzy posłużyły do celów budowlanych. Niezmiernie trudno jest dzisiaj określić dokładną liczbę obiektów kultowych, zlokalizowanych przed 1 IX 1939 r. w miastach i miasteczkach Polski Środkowej. Nawet oceniany za najlepszy i najdokładniejszy *Spis zabytków historycznych Żydów w Polsce* Majera B a ł a b a n a z 1929 r. liczby tej dokładnie nie precyzuje.

To co ocalało po wojnie, pozbawione naturalnych opiekunów, nie zawsze było objęte opieką należną zabytkom minionej epoki. Niewłaściwy sposób użytkowania lub pośpieszne decyzje o likwidacji niektórych obiektów, a także brak poszanowania obiektów odrębnej kultury ze strony zwykłych ludzi, pomniejszyły jeszcze liczbę budowli, które przetrwały wojenną zagładę.

Prowadzone przez autora badania archiwalno-terenowe ujawniły 91 zachowanych do chwili zakończenia inwentaryzacji, tj. do dnia 15 IX 1992 r. obiektów kultury materialnej Żydów. Na liczbę tę składa się 26 obiektów kultu: 22 synagogi i 4 mykwy oraz 65 nekropolii: 30 cmentarzy z kategorii A (z nagrobkami), 23 cmentarze z kategorii B (bez nagrobków) i 12 cmentarzy nieistniejących (kategoria C).

Rys. 1. Skupiska ludności żydowskiej na obszarze Polski Środkowej

Stan z 31 XII 1921 r. (opracowanie własne na podstawie spisu powszechnego z 1921 r.)

Dessin 1. Les groupements de la population juive sur les terrains de la Pologne Centrale Etat du 31 XII 1921 (élaboration propre basée sur le recensement de la population 1921)

Wszystkie zachowane obiekty kultury materialnej Żydów zlokalizowane zostały w 59 miejscowościach z 64 miejscowości obszaru Polski Środkowej zamieszkiwanych przed II wojną światową przez ludność pochodzenia żydowskiego.

Z danych Żydowskiego Instytutu Historycznego (ŻIH) w Warszawie wynika, że na terenie Polski liczba zachowanych synagog szacowana jest na około 280, brak jest natomiast materiałów dotyczących liczby zachowanych łaźni rytualnych (mykiew). W stosunku do zachowanych synagog na obszarze całej Polski, synagogi Polski Środkowej stanowią 7,8% zachowanych tego typu obiektów. Liczba nekropolii żydowskich wg. ŻIH wynosi odpowiednio: w kategorii A – 433 obiekty, w kategorii B – 318 obiektów i w kategorii C – 293 obie-

ktę. Cmentarze Polski Środkowej stanowią ogółem 6,2% wszystkich nekropolii żydowskich w Polsce (2,9% – kategoria A, 2,2% – kategoria B, 1,1% – kategoria C). Rozmieszczenie obiektów kultury materialnej Żydów na obszarze Polski Środkowej przedstawia rys. 2.

Rys. 2. Obiekty kultury materialnej i martyrologii Żydów na obszarze Polski Środkowej – mapa inwentaryzacyjna (opracowanie własne)

Dessin 2. Les objets de la culture matérielle et du calvaire des Juifs sur les terrains de la Pologne Centrale – carte d'inventaire (élaboration propre)

Autor zdaje sobie sprawę, że przedstawiona inwentaryzacja może nie być inwentaryzacją pełną. Potwierdzeniem tego niech będzie fakt, że w czasie poszukiwań terenowych zlokalizowane zostały dwie synagogi (w Gorzkowicach i Osjakowie), które nie figurowały ani w polskiej, ani w izraelskiej ewidencji.

3. WALORYZACJA POZOSTAŁOŚCI KULTURY MATERIALNEJ ŻYDÓW NA OBSZARZE POLSKI ŚRODKOWEJ

Celem waloryzacji obiektów kultury materialnej Żydów jest określenie rangi i stopnia atrakcyjności poszczególnych obiektów dla celów poznawczych oraz określenie stopnia atrakcyjności poszczególnych miejscowości z punktu widzenia zachowania w nich substancji kulturowej Żydów.

Ze względu na zróżnicowanie cech obiektów kultowych i nekropolii oraz odmienny tryb postępowania waloryzacyjnego zostało uznane za celowe waloryzowanie każdej z grup obiektów odrębnie.

3.1. WALORYZACJA OBIEKTÓW KULTOWYCH

Za decydujące o atrakcyjności turystycznej uznano następujące cechy obiektów:

1) cechy podstawowe:

- okres powstania obiektu,
- usytuowanie obiektu ze względu na dostępność,
- architektura obiektu,
- przekształcenia bryły obiektu,
- elementy wyposażenia oryginalnego wnętrza,
- stan techniczny obiektu;

2) cechy dodatkowe:

- ochrona prawna obiektu,
- elementy informacji turystycznej o obiekcie.

W dalszej kolejności zostały określone warianty ww. cech i każdemu wariantowi przyporządkowano wartości liczbowe (warianty cech zostały tak dobrane, by klasyfikowały w obrębie każdej z cech wszystkie obiekty):

1) okres powstania:

a) XVIII w.	3 pkt
b) I połowa XIX w.	2 pkt
c) II połowa XIX w. i młodsze	1 pkt

2) usytuowanie ze względu na dostępność:

a) wolno stojące	2 pkt
b) w zespole obiektów	1 pkt

3) architektura:

a) detal i konstrukcja obiektu:

– obiekt o szczególnej wartości architektonicznej	3 pkt
– obiekt o przeciętnej wartości architektonicznej	2 pkt
– obiekt o nikomej wartości architektonicznej	1 pkt

b) rzut bryły obiektu:

– urozmaicony	2 pkt
– typowy (prostokątny)	1 pkt

- 4) przekształcenia bryły obiektu:
- a) gdy brak przekształceń 2 pkt
  - b) gdy przekształcenia istnieją 1 pkt
- 5) elementy wyposażenia oryginalnego wnętrza:
- a) gdy są zachowane 2 pkt
  - b) gdy nie istnieją 1 pkt
- 6) stan techniczny obiektu:
- a) bardzo dobry 3 pkt
  - b) dobry lub dostatecznie dobry 2 pkt
  - c) zły lub bardzo zły 1 pkt
- 7) ochrona prawna obiektu – gdy obiekt został wpisany do rejestru zabytków w Polsce + 1 pkt
- 8) elementy informacji turystycznej o obiekcie – gdy obiekt posiada minimum jedną tablicę informacyjną + 1 pkt

W kolejnym etapie waloryzacji obiektów kultowych dokonano zdefiniowania określeń wariantów cech oraz uzasadniono przyjętą punktację. Po przyporządkowaniu wszystkim obiektom wartości liczbowych odpowiadających punktacji wariantów każdej z cech zostało sporządzone zestawienie zbiorcze obiektów wg uzyskanych sum punktów. W celu ustalenia rangi poszczególnych obiektów autor posłużył się własną metodą: obliczona została średnia wartość punktowa wszystkich obiektów – $\bar{x}$, która wyniosła 11,5 pkt; następnie obiektom, które uzyskały wartość z przedziału $(\bar{x} - 1; \bar{x} + 1)$ nadano rangę 2, obiektom z przedziału $(0; \bar{x} - 1)$ rangę 3, a obiektom z przedziału $(\bar{x} + 1; \infty)$ rangę 1.

Ze względu na uzyskaną rangę waloryzacyjną w ostatnim etapie waloryzacji dokonano klasyfikacji obiektów kultowych (rys. 4) na:

- 1) obiekty o bardzo dużej atrakcyjności turystycznej (obiekty o randze 1),
- 2) obiekty o dużej atrakcyjności turystycznej (obiekty o randze 2),
- 3) obiekty o niewielkiej atrakcyjności turystycznej (obiekty o randze 3).

3. 2. WALORYZACJA NEKROPOLII

Podczas waloryzacji nekropolii żydowskich autor pracy posłużył się metodą podobną do waloryzacji obiektów kultu. Za decydujące o atrakcyjności turystycznej nekropolii uznane zostały następujące cechy:

- 1) cechy podstawowe:
  - okres powstania cmentarza,
  - powierzchnia cmentarza,
  - liczba zachowanych nagrobków,
  - stopień dostępności wnętrza cmentarza,
  - wyposażenie cmentarza;
- 2) cechy dodatkowe:

- ochrona prawna cmentarza,
- elementy informacji o cmentarzu.

W dalszej kolejności, podobnie jak w przypadku obiektów kultu, określono warianty ww. cech i każdemu wariantowi przyporządkowano wartości liczbowe (ponownie warianty cech zostały tak dobrane, by klasyfikowały w obrębie każdej cechy wszystkie nekropolie):

1) okres powstania:

a) XVII w. i wcześniej	4 pkt
b) XVIII w.	3 pkt
c) I połowa XIX w.	2 pkt
d) II połowa XIX w. i później	1 pkt
e) nieznany	1 pkt

2) powierzchnia cmentarza:

a) 3 ha i więcej	3 pkt
b) 1,1–2,9 ha	2 pkt
c) 0,1–1,0 ha	1 pkt
d) nieznana	1 pkt

w przypadku powierzchni większej niż 15 ha + 1 pkt

3) liczba nagrobków:

a) więcej niż 1500	10 pkt
b) 801–1500	9 pkt
c) 501–800	8 pkt
d) 251–500	7 pkt
e) 151–250	6 pkt
f) 101–150	5 pkt
g) 51–100	4 pkt
h) 21–50	3 pkt
i) 11–20	2 pkt
j) 1–10	1 pkt
k) brak nagrobków	0 pkt

w przypadku występowania minimum 1 ohela +1 pkt

w przypadku liczby nagrobków większej niż 40 000 +1 pkt

4) stopień dostępności wnętrza cmentarza:

a) cmentarz zawsze otwarty	2 pkt
b) wymagający zezwolenia na zwiedzanie	1 pkt

5) wyposażenie cmentarza:

a) w dom przedgrzebowy	2 pkt
b) w ogrodzenie lub jego fragmenty	1 pkt
c) w pomniki pamięci, tablice pamiątkowe	1 pkt

6) ochrona prawna cmentarza – gdy obiekt został wpisany

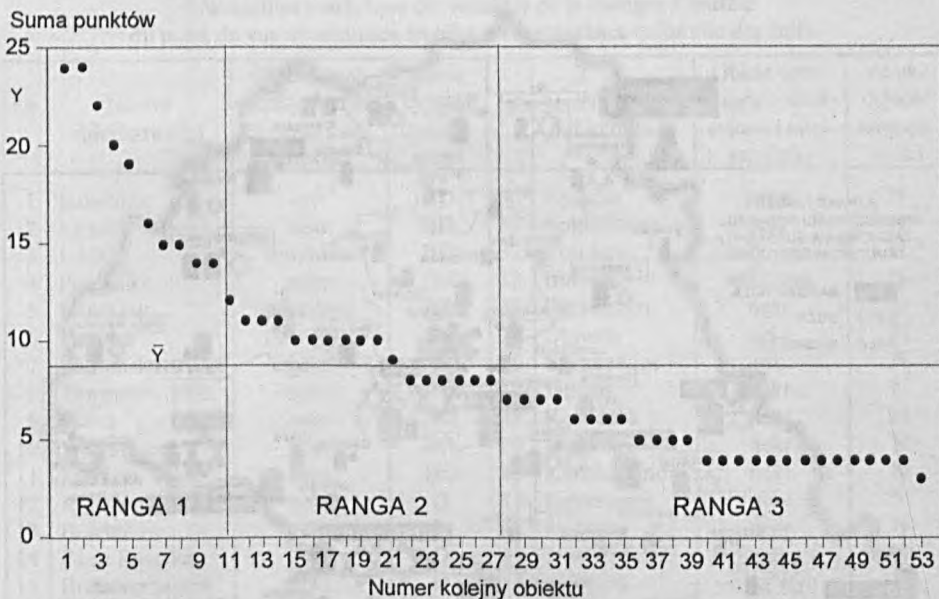
do rejestru zabytków w Polsce + 1 pkt

7) elementy informacji turystycznej o obiekcie – gdy cmentarz posiada minimum jedną tablicę informacyjną + 1 pkt

W kolejnym etapie waloryzacji nekropolii zdefiniowane zostały terminy określające warianty cech oraz dokonano uzasadnienia przyjętej punktacji. Po przyporządkowaniu wszystkim nekropoliom wartości liczbowych odpowiadających punktacji wariantów każdej z cech zostało sporządzone zestawienie zbiorcze nekropolii wg sum uzyskanych punktów.

W celu ustalenia rangi poszczególnych nekropolii posłużono się własną metodą graficznego wyznaczania przedziałów (rys. 3).

Rys. 3. Wyznaczanie rang nekropolii

Dessin 3. La fixation des rangs des nécropoles

Na osi rzędnych odłożone zostały wielkości sum punktów, na osi odciętych numery poszczególnych obiektów. Na tak powstały układ współrzędnych naniesiono sumy punktów uzyskanych przez kolejne nekropolie.

Przydzielenia rang waloryzacyjnych dokonano w sposób graficzny, kierując się kryterium przebiegu krzywej waloryzacyjnej. Rangę 1 otrzymały obiekty z przedziału punktowego (14; ∞), rangę 2 nekropolie z przedziału punktowego (8; 13), rangę 3 nekropolie o sumie punktów mniejszej niż 8. Z procedury ustalania rang wyłączono nekropolie kategorii C (nieistniejące), ze względu na niewystępowanie na ich terenie wszystkich cech waloryzacyjnych. Przyznano im automatycznie najniższą rangę 3.

Ze względu na uzyskaną rangę waloryzacyjną dokonana została klasyfikacja nekropolii (rys. 4) na:

- 1) nekropolie o bardzo dużej atrakcyjności turystycznej (obiekty o randze 1),
- 2) nekropolie o dużej atrakcyjności turystycznej (obiekty o randze 2),
- 3) nekropolie o niewielkiej atrakcyjności turystycznej (obiekty o randze 3).

W podsumowaniu waloryzacji nekropolii należy wyraźnie podkreślić, że została ona przeprowadzona przez geografa wyłącznie pod kątem przydatności obiektów dla potencjalnego turysty. Pominięte zostały wszystkie niewymierne aspekty związane z uczuciowym podejściem do nekropolii.

Rys. 4. Walory krajoznawcze miejscowości związane z kulturą żydowską na obszarze Polski Środkowej (opracowanie własne)

Dessin 4. Les valeurs chorographiques des localités liées à la culture juive sur les terrains de la Pologne Centrale (élaboration propre)

3.3. OCENA RANGI MIEJSCOWOŚCI POD KĄTEM ZACHOWANIA
SUBSTANCJI KULTUROWEJ ŻYDÓW

Z uwagi na fakt, że waloryzacja dóbr kultury dla celów turystycznych na szczeblu miejscowości jest waloryzacją jakościową, a nie ilościową, poszczególnym miejscowościom została przyznana taka ranga, jaką posiadał najwyższy rangą obiekt w tej miejscowości (tab. I, rys. 4).

Tabela I

Atrakcyjność turystyczna miejscowości Polski Środkowej
pod kątem zachowania w nich substancji kulturowej Żydów

L'attraction touristique des localités de la Pologne Centrale
du point de vue du maintien en elles de la substance culturelle des Juifs

Lp.	Nazwa miejscowości	Obiekt decydujący o atrakcyjności miejscowości	Atrakcyjność miejscowości	Lp.	Nazwa miejscowości	Obiekt decydujący o atrakcyjności miejscowości	Atrakcyjność miejscowości
1	Inowódz	syn.	BD	30	Będków	nekr.	N
2	Łowicz	nekr.	BD	31	Bolesławiec	nekr.	N
3	Łódź	syn./nekr.	BD	32	Bolimów	nekr./syn.	N
4	Pabianice	nekr.	BD	33	Burzenin	nekr./syn.	N
5	Piotrków	nekr./syn.	BD	34	Działoszyn	nekr.	N
6	Praszka	nekr./syn.	BD	35	Głowno	nekr.	N
7	Radomsko	nekr.	BD	36	Gorzkowice	syn.	N
8	Tomaszów Maz.	nekr.	BD	37	Jeżów	nekr.	N
9	Warta	nekr.	BD	38	Kamieńsk	nekr.	N
10	Wieruszów	nekr.	BD	39	Kiernozia	nekr.	N
11	Zduńska Wola	nekr.	BD	40	Konstantynów	nekr.	N
12	Aleksandrów Ł.	nekr.	D	41	Lutomiersk	nekr.	N
13	Bełchatów	nekr.	D	42	Łęczyca	nekr.	N
14	Biała Rawska	nekr.	D	43	Nowe Miasto	nekr.	N
15	Brzeziny	nekr.	D	44	Osjaków	nekr./syn	N
16	Grabów	syn.	D	45	Ozorków	nekr.	N
17	Krośniewice	syn.	D	46	Pajęczno	nekr.	N
18	Kutno	nekr.	D	47	Parzęczew	nekr.	N
19	Lututów	syn.	D	48	Piątek	nekr.	N
20	Łask	nekr./myk.	D	49	Sobota	nekr.	N
21	Poddębice	nekr.	D	50	Stryków	nekr.	N
22	Rawa Maz.	nekr.	D	51	Sulejów	nekr.	N
23	Rozprza	nekr./syn.	D	52	Sulmierzyce	nekr.	N
24	Sieradz	nekr./syn.	D	53	Szczerców	nekr.	N
25	Skierniewice	nekr./syn.	D	54	Ujazd	nekr.	N
26	Szadek	nekr./syn.	D	55	Uniejów	nekr.	N
27	Wieluń	nekr.	D	56	Widawa	nekr./syn.	N
28	Zgierz	nekr.	D	57	Wolbórz	nekr.	N
29	Żychlin	nekr.	D	58	Zelów	nekr.	N
				59	Złoczew	nekr.	N

U w a g i: nekr. – nekropolia, syn. – synagoga, myk. – mykwa; BD – bardzo duża, D – duża, N – niewielka.

Ź r ó d ł o: opracowanie własne.

Autor wyszedł z założenia, że obiekt o bardzo dużej atrakcyjności decyduje o atrakcyjności całej miejscowości: obiekt o najwyższej randze atrakcyjności posiada większą przydatność dla turystyki niż kilka obiektów o randze niższej.

Podsumowując waloryzację należy podkreślić, że jakiegokolwiek wartościowanie dzieł sztuki niesie ze sobą pewne niebezpieczeństwo. Znane są przypadki, gdy wykorzystanie oceny zabytkowych obiektów przez osoby niekompetentne stało się narzędziem niszczącym wiele interesujących zabytków.

4. PODSUMOWANIE

Na obszarze Polski Środkowej, podobnie jak w całej przedwojennej Polsce, istniały liczne skupiska żydowskie, zamieszkujące głównie miasta i miasteczka. Możliwość osiedlania się Żydów na terenach wiejskich ograniczały prawa posiadania ziemi na własność, w związku z czym głównym zajęciem społeczności żydowskiej w Polsce stało się rzemiosło i handel. Ludność żydowska, ze względu na swą odrębność kulturową oraz polskie przepisy prawne, tworzyła wyróżniające się w fizjonomii miast dzielnice. Żydzi żyjąc w „rewirach” wytworzyli specyficzną subkulturę, której przejawem były m. in. religijne obiekty gminne, takie jak synagogi, mykwy i cmentarze. Kres rozwojowi kultury żydowskiej w Polsce położyła II wojna światowa. Okupacja hitlerowska doprowadziła do całkowitej zagłady biologicznej ludności żydowskiej i jej kultury w Polsce. Ocalałe z pogromu obiekty religijne pozbawione zostały naturalnych opiekunów.

Generalnie w Polsce Środkowej zachowały się wyłącznie małe synagogi bez szczególnych wartości architektonicznych wskazujących na ich pierwotny charakter. Podobnie zniszczeniu uległa większość najstarszych cmentarzy, położonych w obrębie zabudowy miejscowości – zachowały się natomiast nekropolie żydowskie położone na peryferiach. Po wojnie, niektóre, nieliczne przykłady zachowanych obiektów o większej wartości architektonicznej, znalazły uznanie polskich władz otrzymując ochronę prawną w postaci wpisania obiektu do rejestru zabytków w Polsce. Obecnie czyni się pierwsze kroki w celu otoczenia ochroną obiektów kultury żydowskiej. Szczególnie dotyczy to nekropolii, jednakże dotychczasowe formy opieki, polegające w głównej mierze na uwzględnianiu obszarów nekropolii w planach rozwoju terytorialnego miejscowości są niewystarczające.

Z przeprowadzonych badań i obserwacji wynika, że obiekty kultury materialnej Żydów mogą stanowić wielką atrakcję dla potencjalnego turysty. Dotyczy to zwłaszcza synagog i cmentarzy, których nagrobki ze względu na specyfikę cech kulturowych są obiektami zainteresowania coraz większej rzeszy ludzi. Istotną atrakcją może stać się np. odczytywanie symboliki żydowskich macew.

PIŚMIENICTWO

B a ł a b a n M., 1929, *Zabytki historyczne Żydów w Polsce*, Towarzystwo Krzewienia Nauk Judaistycznych, Warszawa.

Mgr Roman Szkup
ul. Polna 11/36
98-100 Łask

Wpłynęło:
15 czerwca 1994 r.

RÉSUMÉ

Avant la guerre sur le territoire de la Pologne Centrale, ainsi que dans tout le pays, les groupements juifs étaient bien nombreux. La population juive habitait avant tout les grandes et les petites villes, en fondant des quartiers se distinguant dans la physionomie des unités de colonisation. Les Juifs vivant dans les „districts” produisaient la subculture spécifique, dont le symptôme étaient, entre autres, les édifices religieux communaux (synagogues, bains) et les cimetières. Par suite de l'occupation hitlérienne, la nation juive a subi un anéantissement biologique total. Tel a été aussi le sort de sa culture.

Sur le territoire de la Pologne Centrale, de ce désastre ont échappé au danger et existent jusqu'à présent seulement 91 objets: 22 synagogues, 4 bains et 65 nécropoles.

Ce qui s'était sauvé, privé des patrons naturels, n'était pas toujours sous la protection due aux monuments de l'époque écoulée. L'état technique de ces objets est très différencié.

Pour préciser le rang et le degré d'attraction touristique des objets de la culture matérielle des Juifs sur le territoire de la Pologne Centrale, on a construit la méthode propre de valorisation, basée sur l'attribution des points. De l'attraction touristique des objets décidaient: l'histoire de ceux-ci, leur architecture, leur état technique, l'accessibilité aux moyens de transport, les éléments de l'information touristique concernant ces objets. Ensuite, on a défini les variantes des traits mentionnés et à chacune d'elles on a appliqué les valeurs numériques. On a eu pour résultat la liste collective des objets selon les points obtenus. Leurs sommes ont déterminé l'attribution du degré de valorisation aux objets particuliers.

Eu égard au degré de valorisation, on a classifié tous les objets en:

- 1) objets à la très grande attraction touristique (rang 1),
- 2) objets à la grande attraction touristique (rang 2),
- 3) objets à la petite attraction touristique (rang 3).

La dernière étape de valorisation, c'était l'évaluation du rang des localités particulières du point de vue du maintien de la substance culturelle des Juifs; les localités obtenaient le rang correspondant à celui de l'objet le mieux évalué dans la localité donnée.

Des observations et des examens faits par l'auteur, il découle, que les objets de la culture matérielle juive, échappés du désastre de guerre, constituent une attraction particulière pour le touriste potentiel. Cela se rapporte surtout aux synagogues et aux cimetières. Les tombeaux de ces derniers, eu égard à leurs traits spécifiques, attirent de plus en plus de visiteurs.

Traduit par Lucjan Kowalski

SUMMARY

In Central Poland, like in the whole pre-war Poland, there existed numerous Jewish communities. Jewish population inhabiting mainly cities and towns, formed districts that differed from other settlement units in their physiognomy. Living in separate districts, the Jews created special subculture, which was manifested in religious community buildings like synagogues, mykwas and cemeteries. Nazi occupation led to a total biological extermination of the Jewish nation and its culture. After Hitler's pogrom in Central Poland, there have remained only 91 buildings: 22 synagogues, 4 mykwas and 65 necropolises. There was no sufficient natural care about what was left after the war, no proper care for the monuments of a past epoch. Present condition of the monuments differs widely.

In order to define the importance and the degree of tourist attractiveness of the objects of the Jewish material culture in Central Poland, a new evaluation method was worked out. It was based on bonitation methods. The following factors were considered to determine the tourist attractiveness of the buildings: their history, architecture, condition, access to them and tourist information about them. Next, variations of these factors were defined, and each variation was ascribed a number value. As a result, a list of buildings and monuments was compiled according to the sums of points obtained. The sums of the obtained points determined the evaluation standing for individual buildings. According to their evaluation standing, the buildings were classified as those of:

- 1) very high attractiveness (first rate),
- 2) high attractiveness (second rate),
- 3) low attractiveness (third rate).

The last stage of the evaluation was the discussion about the importance of individual places in the light of the Jewish cultural substance they have retained. These places received the same standing as their highest valued buildings. The author's research and observations prove that Jewish building and monuments saved from the war destruction are of particular interest to a potential tourist. That mainly refers to synagogues and cemeteries, which, because of the special character of their cultural traits, are attractive to a growing number of people.

Translated by Ewa Mossakowska